

Rodeohärkä vai kouluratsu?

Pelkkää retoriikkaa: tutkimuksen ja politiikan retoriikasta / toim. Kari Palonen & Hilikka Summa. Tampere: Vastapaino, 1996. 319 s.

Retoriikan tutkimus on viime vuosina saanut sen verran merkittävän aseman yhteiskuntatieteissä, että on puhuttu jopa "retoriisesta käänteestä". Tällä ilmauksella on selkeitä (perhe)yhntäläisyyksiä niihin väitteisiin, joiden mukaan yhteiskuntatieteissä on tapahtunut narratiivinen käänne, diskursiivinen käänne tai yksinkertaisesti vain kielellinen käänne. Viime aikoina yhä useammat ja hyvinkin erilaisista teoreettisista lähtökohdista ammentavat tutkijat ovat alkaneeet problematisoida käsitystä kielestä maailman kuvaamisen läpinäkyvänä peilinä ja mekaanisena ajatustensiirron välineenä. Kun painotetaan kielen ja erilaisten kielenkäyttötapojen keskeistä roolia sosiaalisen todellisuuden rakentamisessa, ei ole helppoa nähdä ilmaisua "pelkkää retoriikkaa" vain tietynlaisiin teksteihin ja puhumisen käytäntöihin liitettyinä halveksivan oloisena attribuuttina. Retoriikkaa ei enää välttämättä pidetä kielen pintaväreilynä, kaunopuheisuutena tai yleensäkin tekstin tai puheen syvärakenteen tai sisällön kannalta ylimääräisenä asiana. Se, onko retoriikan yli, ohii tai taakse mahdollista päästä, on myös muuttunut aiempaa kiistanalaisemmaksi kysymykseksi.

Kari Palosen ja Hilikka Summan toimittama teos "Pelkkää retoriikkaa: tutkimuksen ja politiikan retoriikat" keskittyy erityisesti retoriikan käyttöön yhteiskuntatieteellisenä tutkimusotteena ja kvalitatiivisen aineiston lukemisen tapana. Vaikka suurin osa teoksen kirjoittajista on politiikan tutkijoita, teoksen lukeminen ei silti edellytä politologisten teorioiden tai käsitteiden asiantuntemusta. Teokseen sisältyy myös yleisluontoista ainesta, kuten Hilikka Summan oivallinen esittely uuden retoriikan klassikoiden, Kenneth Burken, Cha'Om Perelmanin ja Stephen Toulminin ajattelusta sekä Marja Keräsen tieteenteon retorisuutta käsittelevä artikkeli.

Itsessäni teos herätti erityisesti kahden-suuntaisia ajatuksia. Aloin pohtia retoriikan

retoriikkaa: sitä tapaa, jolla tutkimustekstit yrittävät eräänlaisen hätkähdyttämiseffektin avulla horjuttaa vakiintuneita maailmanhahmottamisen tapoja ja osoittaa niiden retorista perusluonnetta. Toisaalta mietiskelin teosta lukiessani yleisluontoisempaa ongelmaa siitä, missä määrin erilaisista teksteistä ja puheista paljastuvat retoriset keinot ja rakenteet ovat näiden tekstien tai puheiden tekijöiden strategisten valintojen tuottamia. Yritän näihin seikkoihin keskittyen tehdä oikeutta teoksessa esiintyvien retoriikan sateenvarjokäsitteen alle sijoittuvien tekstien ja tutkimusotteiden kirjolle. Lopuksi pohdin myös retoriikan tutkimuksen ja informaatiotutkimuksen (olematonta?) suhdetta.

Hätkähdyttämisefekti

Hilikka Summan mukaan Kenneth Burken anti retoriikan tutkimukselle on erityisesti hänen tapansa tarkastella mitä erilaisimpia ilmiöitä retoriikan katsannossa ja nähdä retoriikkaa sielläkin, mistä sitä ei odottaisi löytyvän (s. 61). Juuri tästä retoriikan tutkimuksessa yleensäkin näyttää olevan kyse: analyysin kohteeksi otetaan jokin yhteiskuntaelämän alue tai ilmiö, jota ei ole totuttu ajattelemaan retorielta kannalta. Tavoitteena tuntuu usein olevan eräänlainen keisarin uusien vaateiden hätkähdyttävä paljastaminen: kun ymmärretään retoriikan tärkeys jonkin asian tai uskomuksen suhteen, tämä seikka tai uskomus ei enää tunnu yhtä luonnolliselta, itsestään selvältä tai annetulta.

Tällainen efekti saattaa monessa lukijassa toteutua vaikkapa Marja Keräsen tieteenteon retorisuutta käsittelevän artikkelin kohdalla. Tiedettä on usein pidetty eräänlaisena retoriikan vastakohtana, mutta nyt tarkastelun kohteena onkin se, miten tiede osaa peittää retorisen luonteensa ja esiintyä ikään kuin kielen ulkopuolella sijaitsevana ja siitä riippumattamana käytäntönä. Kun tieteentä retoriikkaa aletaan tarkastella, tutkimuskohteeksi asettuvat vaikkapa ne retoriset prosessit, joiden avulla oppialat on eriytetty toisistaan (mm. tietyn tieteentalan alkuperää koskevien retorieluonteisten kertomusten avulla) sekä se, miten tieteelliset tekstit on kirjoitettava, jotta ne hyväksyttäisiin tiettyä

todellisuuden osaa tai aluetta käsitteleviksi objektiivisiksi ja intressittömiksi kuvauksiksi. Samantyyppisiä hätkähdyttämisefektejä sisältyy ainakin Sakari Hännisen tekemään hyvinvointipuheen ehdollistamisretoriikan analyysiin sekä Matti Wibergin ja Antti Kouran artikkeliin, jossa tarkastellaan eduskunnan kyselytunteja eräänlaisten performansien tai puhetekojen sarjana.

Niinkin proosalliselta tuntuvaa asiaa kuin maatalouspolitiikkaa ei kovin helposti ajattele miksikään varsinaiseksi retoriseksi taistelutantoreeksi, mutta – kuten Hilikka Vihinen osoittaa – retorisesta näkökulmasta käsin voidaan valottaa tätäkin politiikan aluetta. Matti Hyvärinen taas argumentoi artikkelissaan sellaista yksioikoista, mutta usein luonnollisena pidettyä asiaa vastaan, että puhe voitaisiin jollakin tavalla palauttaa puhujien kognitiivisiin malleihin. Valta-puheen retoriikkaa analysoidessaan Hyvärinen osoittaa, että erilaisia vallan sosiaalisia tulkintarepertuaareja on useita ja että samakin puhuja voi puheenvuorossaan nojautua erityyppisiin ja jopa keskenään ristiriitaisiin repertuaareihin. Itseäni hätkähdytti kuitenkin eniten Riikka Kuusiston artikkeli sodan retoriikasta. Kuusisto väittää, että kansainväliset konfliktit ovat paitsi aseellisia, myös kielellisiä. Erityisen tärkeää retoriikka on kehiteltäessä uskottavia ja vakuuttavia tarinoita, joiden avulla perustellaan tietynlaista toimintapolitiikkaa (kuten Bagdadin pommittamista Persianlahden sodassa tai USA:n ja muiden länsivaltojen pysyttelyä erossa Bosniassa käydyistä taisteluista).

Hätkähdyttämisefektiin ja jonkin yhteiskuntaelämän alueen tai ilmiön retorisen luonteen paljastamiseen tuntuu liittyvän usein myös näkemys siitä, että on mahdollista rakentaa vaihtoehtoisia tapoja hahmottaa maailma, kun ymmärretään entistä paremmin se, että tietynlainen ja aiemmin luonnollisena ja objektiivisena otettu tapa on itsessäänkin sosiaalisesti konstruoitunut. Harvemmin tutkija kuitenkin pyrkii suoraan sormellaan osoittamaan lukijalle, mistä uusia ja vaihtoehtoisia maailmanhahmottamisen tapoja olisi mahdollista löytää. Niinpä Marjo Keränen sanoo tieteen retoriikkaa käsittelevässä artikkelissaan, että tietyn tutkijan harjoittamien huomaamattomien retoristen käytäntöjen

tekeminen tietoisiksi antaa mahdollisuuden pohtia näitä käytäntöjä ja myös muuttaa niitä (s. 120–121). Riikka Kuusisto puolestaan kehottaa entistä tietoisemmin miettimään, millaisia tarinoita tietynlaisen ulkopoliittisen toimintalinjan perusteluksi konstruoidaan ja olisiko myös vaihtoehtoisia versioita olemassa (s. 288).

Hätkähdyttämisefekti liittyy selkeästi tutkijan suorittaman retorisen luennan omaan retoriikkaan. Tässä yhteydessä on kuitenkin kysyttävä, mikä on tietynlaisen retorisen luennan status. Onko retorinen luenta se ”lopullinen” ja ”ainoa oikea” tapa hahmottaa yhteiskuntaelämää ja sen ilmiöitä? Paljastaa-ko se todella keisarin alastomuuden, vai vain uuden vaatekerran läpinäkyviksi muuttuneiden vanhojen vaatteiden alta?

Strateginen vai rutiininomainen retoriikka?

Moniin artikkeleihin sisältyy mielenkiintoinen ristiriita. Yhtäältä hätkähdyttämisefektiin liittyy käsitys, että retoriikan käyttö on tiedostamatonta ja intuitiivista pikemmin kuin harkittua. Toisaalta retoriikkaa tunnutaan pitävän myös taitona, jota voidaan käyttää strategisesti ja hallitun tietoisesti erilaisten vaikutelmien aikaansaamiseksi.

Tämä jälkimmäinen näkemys nousee esille mm. Pirkko Haapasen antiikin retoriikkaa ja reettoreja esittelevässä artikkelissa, jossa hän painottaa Aristoteleen olettaen retoriikan keinon valinnan edellyttävän puhujalta strategista harkintaa ja Ciceron nähneen retoriikan päämääräksi sen, että puhuja pyrkii ohjaamaan kuulijoidensa tunteet kohden haluamaansa päämäärää. Hilikka Summan artikkelissa erilaisten retoriikkakäsitysten ristiriita tulee ilmi siinä, että Burke tarkastelee retoriikan laajempia ja piileviä merkityksiä osana inhimillistä toimintaa, kun taas Perelman ja Toulmin ovat eksplisiittisen kiinnostuneita retoriikasta nimenomaan tietoiseen vaikuttamiseen tähtäävänä kielenkäyttönä. Matti Leiwon ja Sari Pietikäisen esittelemiä pragmaattisia tutkimusotteita ja teorioita tuntuu määrittävän ajatus siitä, että kielenkäyttö perustuu puhujan tekemisiin tietoisin valintoihin. Matti Wiberg ja Antti Koura analysoivat poliitikkojen puheakteja

eksplisiittisen strategiselta kannalta: poliittisilla toimijoilla on tavoitteita, joiden toteutusta he pyrkivät retorisisilla tekniikoillaan maksimoimaan. Myös Riikka Kuusisto korostaa, että hänen tarkastelemissaan ulkopolitiittisissa puheissa esiintyviin kertomuksiin sisältyy tarkkaan harkittuja valintoja, joilla pyritään tiettyihin päämääriin (s. 285).

Toisaalta monissa artikkeleissa on esillä myös käsitys retoriikasta jonakin piilevästä ja tiedostamattomana voimana, jota toimijat käyttävät rutiininomaisesti, tietynlaisissa kielipeleissä saavuttamaansa usein jopa elinikäiseen harjaannukseen nojautuen ja asiaa sen enempää refleктоimatta. Selkeimmin tämä on esillä Marja Keräsen artikkelissa, jossa tieteen retoriikan väitetään paljastavan nimenomaan kirjoittajien ”huomaamattomia ja piiloisia käytäntöjä” (s. 121) sekä Matti Hyvärisen artikkelissa, jossa tarkastelun kohteena on erilaisten valtarepertuaarien intuitiiviseksi nähty käyttö (s. 176).

Tämä artikkeleista havaitsemani ristiriita nostaa esille yleisempiä kielifilosofisia kysymyksiä siitä, hallitseeko ihminen kieltä vai kieli ihmistä. Onko kieli rodeohärkä, jonka satulassa on vaikea pysyä, vaiko ohjastajan käskyjä ja piiskannäpättyksiä tottelevaisesti noudattava kouluratsu? Väitöskirjassaan Hilka Summa (1989, 95) rinnastaa retoriikan ja kieliopin roolin kommunikaatiossa: niitä kumpaakin voidaan käyttää taitavasti, vaikka tätä käyttöä ei tietoisesti tai diskursiivisesti hallittaisikaan. Tässä katsannossa retoriikka siis olisi pitkälti nimenomaan jotakin rutiininomaista ja refleктоimatonta: kyseessä olisi erilaisten kulttuuristen resurssien hyödynämisen taito, joka ei läheskään aina kuuluisi sellaiseen puhujan tai kirjoittajan tietoon, jonka hän kykenisi diskursiivisesti artikuloimaan. Tällainen näkemys ohjaa vähintäänkin agnostiseen katsantokantaan siinä suhteessa, onko kielenkäyttö jossakin tilanteessa strategisesti harkittua vai rutiininomaista ja refleктоimatonta.

Retoriikka ja informaatiotutkimus

Kun näkee, millä voimalla kielellinen käänne monilla muilla tieteenaloilla jyllää, voi vain ihmetellä, miksi me informaatiotutkijat

olemme usein niin hiljaisia, kun puhutaan diskursseista, retoriikasta tai vaikkapa narratiiveista. Kuitenkin mm. tiedonhaku, -hankinta ja -käyttö ovat pitkälti kielellisiä prosesseja ja tiedontarpeetkin joudutaan vähintäänkin artikuloimaan, ellei peräti konstruoimaan, kielellisesti. Retoriikan puolelta TaY:n informaatiotutkimuksen laitoksella on sentään valmistunut pari pro gradu -työtä (Aarnos 1995, Hakkarainen 1996).

”Pelkkää retoriikkaa” lukiessa on kuitenkin mielenkiintoista leikitellä ajatuksella siitä, millaisia tutkimusongelmamme olisivat, jos aineiston analyysissa vallitsevan realistisen lukutavan sijasta sovellettaisiin retorista luentaa. Olisiko mahdollista tehdä vaikka Matti Hyvärisen valtapuheen erilaisia käyttötapoja muistuttava analyysi informaatiopuheesta, jolloin keskeisiä kysymyksiä olisivat mm. kysymykset siitä, millaisissa tilanteissa informaatiosta puhutaan, kuka puhuu, miksi ja miten? Tähän läheisesti kytkeytyvä tutkimusongelma saattaisi olla tieteenretorinen analyysi siitä, miten informaatiotutkimus rakentaa retorisia eroja esimerkiksi tiedotustutkimuksen tai tietojenkäsittelyopin suuntaan ja miten erilaisia informaatiotutkimuksen alkuperäkertomuksia käytetään legitimoitaessa tietynlaisia tutkimuksen tekemisen käytäntöjä.

Kimmo Tuominen

Lähteet

- Aarnos, S. (1995), Taloudellinen laskusuhdanne yleisissä kirjastoissa: retorinen tarkastelu kirjastolehden artikkeleista vuosilta 1990–1994. Tampereen yliopisto, informaatiotutkimuksen laitoksen pro gradu -työ.
- Hakkarainen, T. (1996), Kunnankirjastojen kirjanvalinnan perinne ja Kirjastolehden kirjalintakeskustelu 1990–1995. Tampereen yliopisto, informaatiotutkimuksen laitoksen pro gradu -työ.
- Summa, H. (1989), Hyvinvointipolitiikka ja suunnitteluretoriikka: tapaus asuntopolitiikka. Espoo: Yhdyskuntasuunnittelun täydennyskoulutuskeskus. (Yhdyskuntasuunnittelun täydennyskoulutuskeskuksen julkaisuja A 17.)